

Az akadémiai doktori értekezés tézisei

A fonológiai mintázatok paradigmaticus alapjai

Rebrus Péter

I. A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása

A tanulmány általános célja a magyar nyelvben megfigyelhető olyan hangtani-alaktani jelenségek számbavétele és vizsgálata, amelyek a **prozodikus** szerkezetet, azaz a magánhangzók és mássalhangzók sorrendjét és eloszlását érintik (hagyományosan ezt szótagszerkezetnek nevezik). Nem foglalkozunk részletesen a szegmentumok minőségét érintő morfofonológiai jelenségekkel (pl. hasonulások, magánhangzó-harmónia, a kötőhangzók minősége) – ez alól csak akkor teszünk kivételt, ha a szóban forgó jelenség a prozodikus szerkezettel kapcsolatos és a gondolatmenet szempontjából lényeges. Ugyancsak nem foglalkozunk a szavak hangalakját nem érintő alaktani kérdésekkel, és a morfológiát nem érintő fonológiai kérdésekkel: témánk kizárólag olyan jelenségek vizsgálata, amelyek a fonológiát és a morfológiát egyaránt érintik, azaz morfofonológiaiak.

A tanulmány megközelítése egészes: mind a **paradigmát**, mind az azokat alkotó **teljes szóalakot** alapfogalomként kezeli, és a szóalakokon megfigyelhető minták eloszlását vizsgálja a paradigmaticus rendszerben. Fő célja azoknak az egészes **mintázatoknak** a leírása és magyarázata, amelyeket az alakok prozodikus mintái határoznak meg. Mindehhez feltételezzük a paradigma fogalmát, azaz a tövek és a toldalékok funkciói által meghatározott paradigmaticus rendszert adottnak vesszük. A prozodikus minták közül kitüntetetten vizsgáljuk a **kötőhangzó** megjelenésének szabályosságait, amelyek komplex mintázatokot mutatnak, és a tanulmányozásuk révén a paradigmarendszeren belül lokalizálódó prozodikus mintákról általános következtetéseket tudunk levonni.

Célunk továbbá megvizsgálni, hogy milyen általános jellemzői vannak a prozodikus mintázatoknak, mik ennek az okai és mik a következményei. Megvizsgáljuk azokat speciális mintázatokot, melyek a **variációban** (ingadozásban) és a **hiányban** (defektivitásban) jelentkeznek. Ez a két jelenség annyiban különleges, hogy esetükben a paradigmazapozíciók (paradigmacellák) és az alakok közötti kölcsönösen egyértelmű leképezés sérül: ingadozás esetén egy cella több

egymástól különböző alakot tartalmaz, hiány esetén viszont a paradigmacella nem tartalmaz alakot: az adott funkciónak nem felel meg alaktanilag szisztematikusan létező alak. Megvizsgáljuk ezen speciális mintázatok okait és azt, hogy azok hogyan függenek össze a szóalakok közötti analógiás viszonyokkal és a paradigmatiszerveződésre vonatkozó általános elvekkel.

Feltételezésünk szerint a paradigmában jelentkező mintázatok mögött az alakok közötti kapcsolatok állnak. Az egészszleges szemlélet következménye az, hogy ebben a tanulmányban **teljes szóalakokat** vizsgálunk, és az ezek közötti **hasonlóságokkal** magyarázzuk a mintázatok megjelenését. Az ilyen analógiás kapcsolatokat itt nem vizsgáljuk kimerítően, különösen nem kvantitatív eszközökkel – ez meghaladná a tanulmány kereteit. Ahol analógiás kapcsolatot (vagy annak hiányát) feltételezünk, azt a mintázatnak valamilyen fennálló különös jellegzetessége miatt tesszük (pl. ilyen a rendszeres ingadozás, a lexikális variáció vagy a paradigmatiszervező hiány). Az analógiás kapcsolatok erősségére a monotonitást használjuk módszertani elvként. Eszerint ha egy létező hasonlóság mellett új (funkcionális vagy formai) hasonlóság is megjelenik, akkor az analógia erőssége nő.

A prozodikus mintázatok vizsgálatának van egy „mellékes” eredménye. A mintázatok megfelelő szabályosságot mutatnak, ha a prozodikusan azonos módon viselkedő toldalékokat **típusokba** soroljuk és azokat sorrendbe rakjuk: a toldalékoknak ez az **analitikussági sorrendje**, és annak a paradigmában betöltött szerepe központi jelentőségű. A vizsgálatot kiterjesztjük a prozodikus jelenségeken túl az összes rendszeres allomorfa-típusra. Ennek eredményeképpen megkaphatjuk a magyar **toldalékok morfofonológiai típusait**, aminek leíró és magyarázó jelentősége van.

II. Az elvégzett vizsgálatok, a feldolgozás módszerei; források

A nyelvekben megfigyelhető jelenségeket számtalan módon lehet modellezni. Az elméleti modellek két eltérő szemponttal rendelkezhetnek: az egyik megközelítés az **egészleges** megfigyeléseket (globális mintázatokat) tekinti kiindulópontnak, és ebből következtet a részek kapcsolataira, a másik az egyes részekből és az ezekre vonatkozó részletes **szabályok**ból építi fel a mintázatokat. Ebben az értelemben a nyelvészeti elméletekben a következtetés iránya az előbbi esetben a globális mintáktól a lokális jelenségekig “felülről lefelé” történik (*top-down* stratégia), az utóbbi esetben viszont a lokális kapcsolatoktól az általános összképig “alulról felfelé” (*bottom-up* stratégia).

Az alakokban a fenti különbség két szinten is megnyilvánulhat. Ez a két szint a **paradigma**, illetve a **szó** elméleti státuszával kapcsolatos. A **paradigma-alapú** megközelítés az elemek ragozási sorát (a paradigmát), az egyes paradigmaosztályokat és az ezekből felálló paradigmarendszert alapfogalomnak tekinti, és a megfigyelhető nyelvi mintázatokat a paradigma elemeinek a paradigmához viszonyított kapcsolataival magyarázza (*top-down* stratégia). Ezzel szemben a **szabályalapú** megközelítés (*bottom-up* stratégia) esetében a paradigma (és az olyan ehhez kapcsolódó fogalmak mint paradigmaosztály, paradigmarendszer) levezetett fogalom: azonos lexémához (vagy tőhöz) tartozó elemek sora; így bár definiálható, de nincs az elméletben lényeges magyarázó szerepe.

Ugyanez a különbség a szó és részei viszonyával kapcsolatban is felmerül. A szabályalapú elméletek – mint amilyenek az „elem és elrendezés” (*Item and Arrangement*) és az „elem és folyamat” (*Item and Process*) morfológia – a szó alkotóelemeiből szabályalkalmazás révén állítják elő a megfigyelt szóalakot.¹ A minimális absztrakt alkotóelem általában a **morféma**² (egyes esetekben csak a tő), ennek konkrét formai megvalósulása a **morf**, és ezen alkotórészek egymáshoz való kapcsolódási szabályai (illetve az ezekre vonatkozó folyamatok) állítják elő a hangzó alakot. A morfológiai szabályokon túl a szavak formai jellemzőinek meghatározásához szükség van **morf fonológiai szabályok** felvételére: ezek egymással kölcsönhatásban működő rendszere eredményezi a felszínen megjelenő szavakban (és ezek paradigmáiban) megfigyelhető mintázatokat. Egy ilyen architektúrában a szavak közötti rendszeres formai **hasonlóságok** két dologból eredhetnek: azok vagy **lexikálisan** vagy a **szabályalkalmazásban** közösek. Az első esetben két hasonló szóban egy vagy több morféma azonos (pl. a tő és/vagy a toldalék), az utóbbiban egy vagy több azonos morfo(fono)lógiai szabály alkalmazódik az alakokra. A szabályokat alkalmazó elméletek tipikus közös vonása még, hogy azok **bemenet-kimenet** (*input-*

¹ Ezekről a megközelítésekről l. többek között Bloomfield (1933), Hockett (1947), illetve Bybee (1985).

² Bizonyos elméletekben a morfóma (*morpheme*) egy másik lehetséges alkotóelem, l. Aronoff (1994).

output) **leképezést** feltételeznek: a hipotetikusan feltételezett (sokszor absztrakt) **mögöttes alakokból** a szabályok alkalmazása révén megkapjuk a **felszíni**, megfigyelhető (konkrét) alakokat.³

A morfo(fono)lógiai szabályrendszerek szélsőségesen bonyolultak lehetnek: több tíz vagy száz szabály együttese is szükséges lehet egy nyelv alaktani mintázatának elég pontos leírásához. A szabályok között összetett interakciók állhatnak fenn, melynek eredményeként komplex leképezést kapunk a mögöttes és a felszíni ábrázolások között. Az egyes szabályok általánossága különböző lehet: a teljesen általános (automatikus) szabályoktól a szűkebb morfológiai tartományon és morfémaosztályon alkalmazódó, sokszor kivételekkel terhelt szabályokig terjedhet. Univerzális jellegük is különböző: vannak a nyelvekben teljesen általános, vannak gyakori tendenciaszerű, de vannak nyelvspecifikus szabályok is. A morfofonológiai szabályok általánosságának és plauzibilitásának a szintje a fonológiai ábrázolások absztraktságának növelésével fokozható: minél **absztraktabb reprezentációt** használunk, annál több specifikus megkülönböztetésre lehet a szabályokban hivatkozni, így annál kevesebb “külső” morfológiai, vagy lexikális kivételt kell feltételeznünk. Ennek a módszernek csak az univerzális reprezentációkban lehetséges megkülönböztetések száma, azaz valójában az alkalmazott formális eszközök **konfigurációs bonyolultsága** szab elméletben határt: az adott elmélet annyi megkülönböztetést képes tenni, ahány megkülönböztetés rendelkezésre áll az elméletben felhasznált reprezentációkban. Később látni fogjuk, hogy ez komplex mintázatok esetén nem elégséges vagy az ilyen megoldások olyan speciális eszközöket használnak, amelyek gyakran nem tűnnek plauzibilisnek.

A szó és részei viszonyával kapcsolatban viszont a fordított egészlges (top-down) megközelítés is lehetséges. Ekkor a szót tekintjük alapfogalomnak és az egyes szóalakok közötti rendszeres **hasonlóságokat** közvetlenül ezen alakok között fennálló **relációk** segítségével modellezzük. Ezek a relációk nem a szóalakokban eleve meglévő absztrakt morfémák (vagy akár konkrét morfo) azonosságának a következményei, hanem az alakok közötti szisztematikus minták megvalósulásai. Az ilyen formai hasonlóságok az általánosabb **analógiás kapcsolatok** aletei: az alakok közötti analógiás kapcsolatok lehetnek formai vagy funkcionális kapcsolatok. A **formai** kapcsolatot az alakok (vagy ezek formai általánosításai) közötti részbeni azonosságok adják, a **funkcionális** kapcsolat a beszédhelyzet vagy beszédkörnyezet azonosságaként azonosítható. Az alaktanban a formai hasonlóság a két szóalak **részbeni fonológiai azonosságában** nyilvánul meg (azaz közös fonológiai jegyekben, szegmentumokban vagy szekvenciákban). Ez az azonosság lehetséges, hogy

³ A klasszikus generatív fonológiában az első ilyen részletesen kidolgozott generatív szabályrendszert I. Chomsky–Halle (1968), a szabályok helyett megszorításokkal operáló bemenet–kimenet rendszerről, I. Prince–Smolensky (1993).

valamilyen általánosításra vonatkozik, általában hangok természetes osztályaira (pl. magánhangzó (V) vagy mássalhangzó (C)), illetve ezek szekvenciáira. A szavak között a funkcionális hasonlóság szemantikai részegyezést és/vagy szintaktikai környezetbeli részegyezést jelent: **azonos lexéma** (pl. az *enne* és az *evett* alakok közös vonása, hogy mindketten az *ESZIK* lexémához tartoznak), vagy **azonos morfoszintaktikai jegyérték** inflexióknál (pl. a *fái* és az *ikrek* alakokban a többes szám) vagy képzett alakok esetén szisztematikusan hasonló a **jelentés** és **azonos a szintaktikai (al)kategória**. Az, hogy mely egyezés áll fenn, és az milyen mértékű, nagy variabilitást mutathat: az inflexiósbabbb jellegű affixáció esetében a morfoszintaktikai értékek viszonylag jól definiálják azt a paradigmikus teret, amely a funkcionális hasonlóságokat azonosítja (pl. a többes számnál vagy a szám/személynél az egyeztetés, igemódnál a főmondat típusa stb.). Minél inkább képzőszerű az affixum és minél kisebb annak használati köre, annál kevésbé egyértelmű a funkcionális hasonlóságok erőssége és szisztematikussága.

A szóalakok egészes megközelítése több előnnyel jár. **Nincs** szükség (i) a **morfémák absztrakt reprezentációjára** és az ezt leíró bonyolult formalizmusra, (ii) a morfémákra/morfokra való egyértelmű **alaktani szegmentálásra**, illetve (iii) egymással komplex interakcióban álló morfofonológiai **bemenet-kimenet leképezésekre**. A fenti (i) absztrakt reprezentáció szükségtelensége abból fakad, hogy az egészes szóközpontú megközelítés az absztrakt mögöttes reprezentációk helyett létező, felszíni alakok (vagy ezek általánosításai) közötti direkt kapcsolatokat használ a mintázatok megragadására. További előny, hogy a fonológiaiailag motivált fonológiai és lexikális (nem-fonológiai) allomorfia esetén nem kényszerülünk egészen eltérő megoldásokra. A bemenet-kimenet rendszerben ugyanis egy adott allomorfia esetén el kell dönteni, hogy az allomorfok ugyanahhoz a mögöttesen megadott morfémához tartoznak (fonológiaiak) vagy sem (lexikálisak); ez sok esetben problematikus, különösen akkor, ha az allomorfia motivációja fonológiai (pl. a magyar magánhangzó-harmóniában, l. Rebrus–Törkenczy 2020). Felszín-alapú rendszerben egyszerűen a funkcionális hasonlóság mellett fennálló formai hasonlóságok hiánya vagy (részleges) megléte különbözteti meg a két esetet, azaz nem szükséges egészen eltérő mechanizmust feltételeznünk.

Ugyanehhez kapcsolódik a fenti (ii) előny: a szóalakok felszíni, megfigyelhető formában vannak megadva, és a hasonlósági relációk ilyen alakok között állnak fenn: ezekben az alakokban nincsen reprezentálva semmilyen morfhatar. Ez előnnyel jár: az éles morfhatarok megállapítása sokszor nem lehetséges, ezért bármilyen, mögöttes alakokat alkalmazó elméletnek önkényesen kell feltételeznie egy olyan morfszegmentálást, ami a morfémák összerakásának az eredményeként áll elő (l. például a később részletesen elemzett kötőhangzók esetét a magyarban). A fenti (iii) tulajdonsággal kapcsolatban a komplex szabályrendszer hiánya szintén előnyökkel jár: egyrészt

bizonyos, a fonológiaelméletekben gyakran visszatérő technikai problémák nem merülnek fel (ilyenek többek között a szabályok egymáshoz való viszonya, a kivételek és alszabályok kezelése vagy a szabályok opacitása (átlátszatlansága)). Másrészt a **variáció** kezelése is egyszerűbb: az ingadozást mutató alakokat a szabályalapú elméletek kénytelenek vagy fakultatív mögöttes alakokkal vagy fakultatív szabályokkal modellezni; ezek között a megoldások közötti választás egyes esetekben problematikus (l. pl. Rebrus–Törkenczy 2005). Ezzel szemben a hasonlóságon alapuló elméletekben az ingadozó alakok léte több általános minta átfedő viszonyát mutatja, ez pedig az alakok közötti analógiás viszonyokkal magyarázható. Ezenkívül a variáció kapcsán felmerülő gyakorisági/sztochasztikus megfontolások is könnyebben beágyazhatók egy ilyen elméletbe.

A fentiek azonban nem azt jelentik, hogy egy a szóalakot kiinduló fogalomként kezelő rendszerben nem lehet általánosításokat megfogalmazni. Szükség esetén olyan általánosításokat is meg lehet adni, amelyeket egy kötött reprezentációs formalizmust alkalmazó elméletben nem lehetséges megtenni vagy az csak nehézkesen tehető meg. Hasonlóan az egyértelmű morfhatarok kifejezhetők a szóalapú megközelítésben is. Például az allomorfiát nem mutató részekből álló szóalakok egyértelműen két részre lehet osztani tőre és toldaléokra (pl. *ember-ként*). Itt tőként az adott paradigmában szisztematikusan megjelenő **kezdőszekvenciát** (*ember-*), toldalékként az adott morfoszintaktikai értékben szisztematikusan megjelenő **végsszekvenciát** (*-ként*) tekinthetjük. Tehát a morfok egyes esetben egyértelműen rekonstruálhatók az egészsleges elméleten belül, nem szükséges azoknak olyan absztrakt morfémaként való felvétele, amely kiinduló fogalomként szolgál az elemzésben. Más esetekben azonban a szegmentálás nem ilyen egyértelmű, ekkor az egészsleges megközelítés esetén nincsen a szabályalapú elméletekben jelenlévő rendszerkényszer, amely miatt allomorfia esetén önkényesen mögöttes morfszekvenciákat kell definiálnunk (és így többféle morfszegmentálás is kompatibilis lehet az analógiás elemzéssel). Az egészsleges elméletekben a tő- és toldalékallomorfia esetén az alakok közötti hasonlóság a kezdő-, illetve végsszekvenciák részleges azonosságában nyilvánul meg (l. Rebrus–Törkenczy 2008), ezek interakciója más hasonlóságokkal és fonológiai általánosításokkal eredményezi a komplex felszíni mintázatokat. A leírás megkönnyítése érdekében azonban a tanulmányban használunk olyan hagyományos segédfogalmakat mint tő vagy toldalék, ezek határa, allomorfia, morféma. Fontos azonban, hogy ezeket rövidítéseként fogjuk használni, és nem alapfogalmakként. Ez megtehető, mivel ezek a levezetett fogalmak mind reprodukálhatók egy hasonlóságon alapuló analógiás megközelítésben annak hátrányai nélkül.

Az egészsleges elméleti modellek két szinten is vizsgálhatók. Egyrészt vizsgálhatók a **mintázatok** szintjén általánosan (makroszinten): ez az a globális kép, amely megmutatja, hogy az egyes nyelvi

minták milyen mintázatokban jelennek meg. Másrészt vizsgálhatók az **analógia** szempontjából (mikroszinten): abból a szempontból, hogy az egyes nyelvi elemek közötti milyen hasonlósági és egyéb kapcsolatok állnak fenn, és ezeket mik okozzák. Mindkét szint tanulmányozható önállóan, de fontos hogy a makroszintű globális mintázatok a mikroszintű lokális analógiás kapcsolatok határozzák meg, a felbukkanó („emergáló”) mintázat a nagyszámú analógiás tényezőnek köszönhető. Jelen tanulmányban főleg a mintázatok makroszintjére összpontosítunk, azaz célunk a morfofonológiában felbukkanó globális mintázatok számbavétele, és az ezekre vonatkozó lehetséges általánosítások vizsgálata. A mikroszint vizsgálatának hatalmas feladatát itt nem tudjuk teljesen elvégezni, ehhez egy olyan analógiás formalizmus lenne szükséges, amely statisztikailag képes kezelni nagyon nagy mennyiségű gyakorisági és hasonlósági adatot. Jelen tanulmányban az analógiás viszonyoknak csak egyes elemeivel foglalkozunk elsősorban azoknál a jelenségeknél, amelyek a mintázatok szintjén az általánostól eltérő képet mutatnak (pl. ingadozás, defektivitás, altípusok).

A tanulmány nagyban épít korábbi alaktani és hangtani megfigyelésekre és elméletekre. A magyar nyelvészeti irodalomból felhasznált átfogó munka Simonyi (1889, 1895), Tompa (1961) és Papp (1975), a nyelvjárásokkal kapcsolatban Imre (1971) és Kiss (2003), a nyelvtörténeti munkák közül Bárczi és mtsai. (1967), illetve Kiss–Pusztai (2003). A magyarra vonatkozó elméleti nyelvészeti irodalomból előzményként érdemes megemlíteni Antal (1961, 1964), Vago (1980), Abondolo (1988) munkáit, a Strukturális magyar nyelvtan 2-4. kötetét (Kiefer 1994, 2000, 2008), É. Kiss és mtsai (1999), Törkenczy–Siptár (2000), illetve Szilágyi (2004) monográfiáját.

Az adatgyűjtésben a szerző nyelvérzéke mellett nagyban támaszkodtunk hagyományos szótárakra: Papp (1975), Elekfi (1994) és Janurik (2009) érdemel említést; az elektronikus korpuszok közül a **Szószablya webkorpuszt** (Halácsy és mtsai 2004) és a **Magyar Nemzeti Szövegtárat** (Oravecz és mtsai 2014) használtuk keresésre, esetenként Google-keresést eszközöltünk a nem sztenderd alakok elterjedtségének vizsgálatára.

Elméleti nyelvészeti szempontból nagyrészt az alábbi megközelítésekre támaszkodtunk: Joan Bybee **használat alapú** fonológiai (Bybee 1985, 2001, 2006, 2010), Juliette Blevins **evolúciós** fonológiai (Blevins 2004) és James P. Blevins **szó és paradigma**-alapú, az **analógiát** központba helyező elméletei (Blevins 2006, Blevins–Blevins 2009, Blevins 2016, Milin–Blevins 2020).

III. Új tudományos eredmények

1. A hangtani-alaktani mintázatokról

A morfofonológiai (ezen belül az ebben a tanulmányban részletesen vizsgált prozodikus) mintázatokra általában teljesül a mindkét (azaz a tő-, illetve a toldalék-) dimenzióban vett zártság, azaz az azonos módon viselkedő mintázatok a paradigmatiság térben megszakítatlan módon (kontiguusan) helyezkednek el (2.3.). A zárt mintázatok leggyakrabban graduálisak (pontosabban a tövek és toldalék megfelelő sorrendezésével graduálissá tehetők), és ritkábban kategorikusak (azaz egy minta előfordulása a megfelelő tő- és toldalékosztály egyszerű konjunkciójával leírható) – 3.5. A graduális mintázatok a tő- és toldaléktípusok egyfajta sorrendjét feltételezik, és két minta esetén implikációs szerkezetet takarnak: egy cella mintájából mindkét dimenzióban következtetni lehet arra, hogy a tőle sorrendben valamely irányban álló típusok mintája is ugyanaz lesz (3.5.; 5.4.). A graduális mintázat funkcionális hatása az, hogy a paradigmában egyes elemek viselkedéséből jósolni lehet más elemek viselkedésére (ugyanaz a gradualitást nem mutató – nem zárt – mintákra nem igaz).

2. A lépcsőzetesség okairól

A gradualitás természetesen alakul ki a kategorikus mintákból, és önmagát képes újra és újra előállítani: egy kategorikus minta a minta határán levő elemek instabilitása miatt nagy valószínűséggel graduálissá válhat, és ezen minta határán álló elemek instabil státusza a gradualitás komplexitását addig növeli, amíg valamiféle lokális egyensúlyi helyzet be nem áll (5.1.). Ezt az instabil egyensúlyi helyzetet a teljes szóalakok közötti hasonlósági és gyakorisági viszonyok határozzák meg, azaz végső soron analógián (paradigmatikus uniformitáson) alapul (1.4.; 2.3.; 5.). Ezen kívül szerepet játszhat még az adott alakok közötti morfológiai kontraszt fenntartásának igénye (3.1.). A két tényező gyakran egymásnak ellentmondó hatást fejt ki: az analógia a teljes szóalakok hasonlóságát (részbeni egyezését) írja elő, a kontraszt a teljes szóalakok (minél nagyobb mérvű) különbségét (5.6.3.).

3. A változatok megjelenésének helyszínéről

Variáció mindig a minták határán, instabil helyzetű paradigmacellákban lehetséges (3.5.; 4.). Ezekre több, egymásnak ellentmondó, nagyjából azonos erősségű analógiás vonzás hat. Az analógiás vonzás annál nagyobb, minél nagyobb a formai és funkcionális hasonlóság, és minél nagyobb az analógiás forrás gyakorisága. Lexikális variáció esetén a mintázat leírásához szükséges tő- és/vagy

toldaléktípusok száma szaporodik, a létező típusok hasadnak, így új típusok jönnek létre (5.1.). Ingadozás (vacilláció) esetén egy paradigmacellában két (vagy több) alternatív alak fordul elő, amely eset a két (vagy több) minta együttes megjelenéseként (átfedéseként) értelmezhető (4.2.; 4.3.). A magyarban az igei toldalékok egy csoportja (a kvázianalitikus toldalékok) a tövek egy csoportjával (ikes hangkivető tövekkel) rendszeres ingadozást mutat. Ennek az oka az, hogy a teljes igei rendszeren belül egy általános analógiás feltétel teljesül: a kvázianalitikus toldalékkal ellátott alakok tövének meg kell egyeznie az adott lexéma alapalakjának és analitikus alakjának a tőváltozatával. Rendszeres ingadozás az analógiás cél esetén akkor lép fel, amikor a két analógiás forrás ellentmond egymásnak (azaz a tőváltozataik egymástól különböznek) – 4.; 5.2.

4. A paradigmatisz hiányról

A defektivitás (azaz alakok hiánya a kiterjesztett paradigmán belül) itt vizsgált esete a paradigmának a prozodikus mintázat általi hiányos lefedését jelenti: a paradigma ezen helyére egyik minta sem terjed ki. A hiány annál szembeötlőbb, minél nagyobb a hiányzó alak elvárt gyakorisága. Ez különböző esetekben rendkívül eltérő lehet, alapvetően a tőmorféma és a toldalékmorféma és ezek kombinációinak használati gyakorisága, illetve az alaknak az adott szintaktikai kontextus általi kikényszeríthetősége (inflexiósság) határozza meg (4.2.3.). A hiány javítására a nyelv különböző szintjein eltérő javító stratégiák lehetségesek: a nem konvencionizált eseti perifrázistól a konkrét alak(ok)ban szereplő konvencionizált allomorfiáig. Szokásosan defektivitásnak tekintjük azt az esetet, amelyre konvencionizált javító stratégia a morfémiás szinten nem elérhető; de ennél tágabb és szűkebb értelmezés is lehetséges. A defektivitás megléte így függ ettől az értelmezéstől: ha a legáltalánosabb nem-konvencionális perifrásztikus javítást is megengedjük, akkor nincs defektivitás, ha a javító stratégiákat a morfológiai szintjére korlátozzuk, akkor minden allomorfiás defektivitásnak tekinthető (4.6.). A magyarban előforduló rendszeres paradigmatisz hiány allomorfiával általánosan nem javítható (azaz az analógiásan nem terjedhet ki egyik prozodikus minta sem rá), mert a fonotaktikai agrammatikusságot javító folyamatok a paradigmatizáció általános elveibe ütköznek: vagy nem konzervatívak (azaz prozodikusan új, nem létező tőtípust vezetnének be), vagy nem lokálisak (azaz új alako(ka)t vezetnének be a grammatikus alakok mellé vagy helyett) – 4.2.4.

5. Az általános és részletes mintázatok viszonyáról

A paradigmaticus minták önhasonlóak: egy általánosabb graduális mintázat valamely részének részletesebb vizsgálata további gradualitást mutathat további funkcionális és formai tényezőktől függően más-más viselkedésű részekkel. A gradualitásnak ez az ismétlődő jellege egyes esetekben a tövek és toldalékok egészen kis elemszámú (sokszor 1-2 elemű) típusaiig tapasztalható (5.3.). Az almintázatokban olyan újabb faktorok (hangalak, funkció, használat) lehetnek döntőek, amelyek az általánosabb mintázatban nem relevánsak. A többi típusba nem besorolható, egyedi viselkedést mutató tövek (és ritkán a toldalékok) mintái részbeni hasonlóságot mutatnak a nagyobb tőtípusok mintáival, az egyedi alakokban az allomorfa vagy alakotani vagy morfofonológiai általánosítások mentén oszlik meg, így azaz az idioszinkrázia általában nem teljes (5.6.).

6. A mintázatok összetettségéről

A graduális mintázat komplexitása a lépcsős vonalak számával nő. Ezek száma nagyjából megegyezik a releváns tő- és a toldaléktípusok számával. A teljes paradigmaticus mintázat megadásához (memorizálásához) annyi információ szükséges, amennyi a tőtípusok és a toldaléktípusok számának összege (szemben egy véletlen mintázattal, ahol legrosszabb esetben ezek szorzatával arányos) – 2.3.2.; 5.1.; 5.2. A graduális mintázatot mutató rendszerben a releváns morfofonológiai jellemzők által definiált tőtípusok száma nem haladhatja meg jelentősen a különbözően viselkedő toldaléktípusok számát. Még a legkomplexebb graduális minta esetén is a vizsgált szempontból releváns váltakozások (tőtípusok) száma az exponensek (toldalékok) számának legfeljebb kétszerese lehet (beleértve az ingadozó típusokat).

7. A nyelvtan leírási szintjeiről

A komplex graduális mintázatok megragadása különböző általánossági szinteken lehetséges. Minél részletesebb az elemzés, a graduális minta komplexitása egyre növekszik, egészen kis általánosságú rendkívül komplex almintázatokig (5.1.; 5.2.). Nincsen a priori elv arra nézve, hogy melyik leírási szint a megfelelő, ez az elméleten kívüli metaelvektől (hasznosság, általánosság, pontosság, ökonómia stb.) függ. A produktivitás nem megfelelő kritérium a leírási szintek korlátozására, mert határai nem élesek: az analógiás kiterjesztés egyes esetei kisebb elemszámú és nem bővíthető csoportokat is vehetnek analógiás forrásként, illetve célként, elsősorban a releváns minták relatív gyakoriságától és hasonlóságuktól függően (4.4.; 5.2.).

8. A morfofonológiai jelenségek leírásáról

Általában nem lehetséges egy komplex graduális mintázatot mutató nyelvi jelenséget kisszámú általánosítás (elv, paraméter) segítségével magyarázni. Ennek az oka egyrészt az, hogy a magas komplexitás sok paraméter használatát tenné szükségessé (pl. a lexikálisan megkülönböztetendő tő- és toldaléktípusok nagy száma miatt) – 3.5. Másrészt az egymással átfedő és kölcsönhatásban levő részáltalánosítási lehetőségek nagy számú lehetséges kombinációja nem teszi lehetővé a teljes mintázat egységes kezelését (2.3.2.). Ennélfogva a komplex morfofonológiai viselkedés kódolása önmagában a fonológiai reprezentációban nem lehetséges anélkül, hogy fonológiailag lényegében teljesen üres vagy önkényes formális eszközöket használnánk fonologizált diakritikumként (3.5.; 5.2.1.). Ennek oka az, hogy a reprezentáció ökonomikus elvei még az absztrakt ábrázolásokban sem tesznek lehetővé elegendő számú megkülönböztetést. Ehelyett a mintázatok mögött álló magyarázó elv a teljes felszíni szóalakok között fennálló relációk számbavétele megkerülhetetlen (1.4.; 4.1.). Ilyenek: a különböző formai és funkcionális jellemzők által definiált analógiás kapcsolatok (morféma-uniformitás) és ritkábban a kontraszt-fenntartás (homonimia-kerülés) – 3.1.; 5.6. Ezeknek a lokális viszonyoknak a kölcsönhatása komplex graduális mintázatokat eredményez.

9. Az analitikus–szintetikus skáláról

A morfofonológiában a toldalékolás szokásos felosztása szintetikus és analitikus (a lexikális fonológiában bevett 1. szintű, illetve 2. szintű) szuffixációra alapvetően az alakok fonotaktikai és morfofonológiai viselkedésén alapul (1.6.). A két tulajdonság fordított viszonyban van: a jelölt fonotaktika általában együtt áll a szabályos morfológiával, és a fonológiai jelöletlenség gyakran morfológiai változásokkal áll együtt. A szintetikus toldalékolt alakok szigorúbb fonotaktikát mutatnak, tipikusan fonológiailag jelöletlen szekvenciákat tartalmaznak (olyanokat, amelyek a legtöbb esetben azonosak a monomorfemikus szavak szekvenciáihoz) és morfémaváltozásokot mutatnak (ezek gyakran a tőben vagy a tő és a toldalék határán, ritkábban a toldalékban figyelhetők meg). Az analitikus alakok ezzel szemben jelentősen lazább fonotaktikát mutatnak, jelölt szekvenciákat tartalmaznak (ezeket általában csak automatikus és/vagy posztlexikális folyamatok korlátozzák, tipikusan kötelező hasonulások eredményeként), és nem vagy ritkán mutatnak változást (a toldalék konkatenatív módon járul a tőhöz) – 1.4.; 2.3.1. A gradualitás következménye az, hogy magyarban az alaktanilag összetett szóalakok prozódiaja (és szűkebb értelemben a kötőhangzó megjelenése) alapján a toldalékoknak a bináris analitikus–szintetikus megkülönböztetése nem elégséges: ennél jóval több típust kell megkülönböztetnünk. A

toldalékoknak a graduális mintázat által adott sorrendje úgy tekinthető, mint egy olyan skála, amelynek két végpontja a szintetikus, illetve az analitikus toldaléktípus (2.3.1.).

10. A magyar toldalékok és tövek típusairól

A különböző morfémaalternációkat az egyes toldaléktípusok általában nem ugyanazon tőosztályok esetén váltják ki. Az egyes alternációk (tő- vagy toldalékváltozások) alapján a magyar toldalékoknak legalább 12 típusát lehet megkülönböztetni (5.4.; 5.5.). Ezek a típusok a leginkább szintetikusról (“hiperszintetikus”) a leginkább analitikusig (“szuperanalitikus”) terjednek: az előbbi típus az összes releváns morfofonológiai alternációt kiváltja, az utóbbi egyet sem. Az, hogy egy toldalék melyik típusba sorolható, valamelyest összefügg azok fonológiai jellemzőjével (toldalék hangalakja) és morfológiájával (a toldalék alaktani státusza), de azokból nem jósolható meg. Azaz a toldaléktípusok globálisan – ahogyan a releváns tőtípusok is – lexikális alapon különíthetők el. A leggyakoribb két toldaléktípus, amelybe a legtöbb toldalék tartozik: a szintetikus és az analitikus. Az összes többi típus ehhez a két típushoz sok szempontból hasonlít (de nem azonos velük); ez alapján a toldaléktípusokat szintetikusféle és analitikusféle csoportokba oszthatjuk (5.4.). A toldaléktípusok analiticitási sorrendje egyfajta sorrendet definiál az alternációkon (a tőtípusokon): ennek elején azok a típusok vannak, amelyekben a váltakozások a legszűkebb hatókörűek (pl. a magánhangzó utáni kötőhangzó megjelenése vagy a többelseji túlrövidülés), a végén pedig a legáltalánosabb alternációkat találjuk (pl. a magánhangzó-harmónia vagy a tővégi nyílt magánhangzó-nyúlás). A gradualitás, és így az implikációs szerkezet – kevés kivétellel – mind a toldaléktípusok között, mind az alternációk között fennáll, és szubszeptív viszonyt eredményez (3.5.; 5.4.): ha egy adott alternációt egy toldalék(típus) kivált, akkor a nála kevésbé analitikus toldaléktípusú toldalékkal ellátott alakok is kiváltják (így ha nem váltja ki, akkor a nála analitikusabb toldalékok sem váltják ki). Ugyanez az alternációkra (tőtípusokra) is áll: ha egy adott toldalék kivált egy alternációt, akkor általában a nála kevésbé limitált (általánosabb) alternációt is kiváltja (és megfordítva: ha az alternáció nem áll fenn, akkor a nála az alternációk sorában szűkebb körűnek rangsorolt alternációt sem váltja ki).

IV. A disszertáció témaköréből készült saját publikációk jegyzéke

- Kálmán, L. – Rebrus, P. (2009). Valóban megmagyarázhatatlanok a magyar infinitívusz toldalékai? In M. Maleczki – E. Németh T. (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 7. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében* (old.: 153-156). Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék.
- Kálmán, L. – Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2012). Possible and impossible variation. In F. Kiefer – M. Ladányi – P. Siptár (szerk.), *Current Issues in Morphological Theory. (Ir)regularity, Analogy and Frequency. Papers from the 14th International Morphology Meeting, Budapest, 13-16 May 2010* (old.: 23-50). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Lukács, Á. – Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2009). A defektív igék kísérleti vizsgálata. In M. Maleczki – E. Németh T. (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII.* (old.: 141-152). Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék.
- Lukács, Á. – Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2010). Defective verbal paradigms in Hungarian – description and experimental study. In M. Baerman, G. G. Corbett – D. Brown (szerk.), *Defective Paradigms: Missing forms and what they tell us* (old.: 85-102). Oxford: Oxford University Press.
- Rácz, P. – Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2018). Attractors of variation in Hungarian inflectional morphology. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 17, 287-317.
- Rebrus, P. (2000). Morfofonológiai jelenségek. In F. Kiefer (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* (old.: 763-947). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rebrus, P. (2001). A magyar igei paradigma kivételeiről. In M. Bakró-Nagy – Z. Bánréti – K. É. Kiss (szerk.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai* (old.: 249-273). Budapest: Osiris Kiadó.
- Rebrus, P. (2005). Hogyan inflektál a magyar? In J. Gervain – K. Kovács – Á. Lukács – M. Racsmány (szerk.), *Az ezerarcú elme: Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára* (old.: 56-68). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rebrus, P. (2012). Gyenge pontok a paradigmában: a múlt idő változatai. In K. É. Kiss – A. Hegedűs (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 2* (old.: 174-185). Piliscsaba: PPKE BTK Elmélet Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Rebrus, P. (2013). Miért nincs j? In „...hogyan legyen a víznek lefolyása...”: *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére* (old.: 383-401). Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Rebrus, P. (2019). A magyar névszói inflexiók rendszer a szó és paradigma modellben. *Nyelvtudományi Közlemények*, 115, 109-147.
- Rebrus, P. (2020). A tárgyas ragozás alaktani templátuma a magyarban. In É. Dékány – T. Halm – B. Surányi (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXII.: Újabb eredmények a grammatikaelmélet, nyelvtörténet és uralisztika köréből* (old.: 211-224). Budapest: Akadémiai kiadó.

- Rebrus, P. – Rácz, P. (2012). Variation in the possessive allomorphy in Hungarian. *Current Issues in Morphological Theory: Selected Papers from the 14th International Morphology Meeting, Budapest, 13-16 May 2010* (old.: 51-64). Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Rebrus, P. – Szigetvári, P. (2016). Diminutives: Exceptions to Harmonic Uniformity. *Catalan Journal of Linguistics*, 15, 101-119.
- Rebrus, P. – Szigetvári, P. (2018). Gradual Phonotactics. *Talk delivered at the Representing phonotactics workshop of LabPhon16, Lisbon, 23 June 2018*.
- Rebrus, P. – Szigetvári, P. (2018). Morphosyntactically conditioned morphophonological variation. *Talk delivered at the Phonological variation and its interfaces workshop, Barcelona, 22 November 2018*.
- Rebrus, P. – Szigetvári, P. (2021). Diminutive formation in Hungarian. *Acta Linguistica Academica*, 68, 230–255.
- Rebrus, P. – Szigetvári, P. (megj. alatt). Between adjective and noun. *Acta Linguistica Academica*.
- Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2005). Uniformity and Contrast in the Hungarian Verbal Paradigm. In: Downing, LJ (szerk.) *Paradigms in Phonological Theory*. Oxford, Egyesült Királyság / Anglia : Oxford University Press. 263-295.
- Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2008). Morfofonológia és a lexikon. In F. Kiefer (Szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete* (old.: 683-786). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2009). Covert and overt defectiveness in paradigms. In S. Blaho – C. Rice (szerk.), *Modeling ungrammaticality in optimality theory* (old.: 195-234). London: Equinox Publishing.
- Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2009). Paradigmatikus szabályosságok és nyelvjárási változatok a magyar alaktanban. In K. É. Kiss – A. Hegedűs (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia* (old.: 99-121). Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2015). Monotonicity and the typology of front/back harmony. *Theoretical Linguistics*, 41, 1–61.
- Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2015). The monotonic behaviour of language patterns. *Theoretical Linguistics*, 41.
- Rebrus, P. – Törkenczy, M. (2016). A Non-cumulative Pattern in Vowel Harmony: a Frequency-Based Account. In G. Ó. Hansson – A. Farris-Trimble – K. McMullin – D. Pulleyblank (Szerk.), *Proceedings of the 2015 Annual Meeting on Phonology* (old.: 1-12). Washington DC: Linguistic Society of America.
- Rebrus, P. – Trón, V. (2002). A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzókapcsolatok nem-reprezentációs leírására. In M. Maleczki (Szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V.* (old.: 17-63). Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék.

- Rebrus, P. – Trón, V. (2003). Fonetikai motiváció a fonológiai mintázatokban. In L. Hunyadi (Szerk.), *Kísérleti fonetika - laboratóriumi fonológia a gyakorlatban* (old.: 139-164). Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Rebrus, P. – Szigetvári, P. – Törkenczy, M. (2017). Asymmetric variation. In J. Lindsey – A. Nevins (szerk.), *Sonic signatures. Studies dedicated to John Harris* (old.: 163-187). Amsterdam/Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company.
- Rebrus, P. – Szigetvári, P. – Törkenczy, M. (2021). Diminutives: templatic morphology in an agglutinative language. *54th Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea (SLE2021), Societas Linguistica Europaea, Athens, Greece, 30–3 August–September 2021*.
- Trón, V. – Rebrus, P. (2001). Morphophonology and the hierarchical lexicon. *Acta Linguistica Hungarica*, 47, 101–136.
- Trón, V. – Rebrus, P. (2005). Re-presenting the past: Contrast and uniformity in Hungarian past tense suffixation. In C. Piñón – P. Siptár (Szerk.), *Approaches to Hungarian 9: Papers from the Düsseldorf Conference* (old.: 303-327). Budapest: Akadémiai Kiadó.